

मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांचे धार्मिक जीवन

प्रा. डॉ. जगदिश दयासागर हेंडवे

इतिहास विभाग प्रमुख , बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय पारवा.

पस्तावना :

मध्ययुगीन काळात स्त्रीला जवळपास सर्व प्रकारचे सामाजिक, आर्थिक व कायदेशिर अधिकार नाकारण्यात आले भारतीय स्त्रीला वेगळे स्वातंत्र्य नव्हते. धार्मिक बाबतीत मात्र स्त्रिला पुरू ांच्या बरोबरीचा हक्क होता. गृहव्यवस्थेत मात्र स्त्री पुरू ापेक्षा श्रे ठ असून तिच्याच पुढाकाराने घरातील सर्व अर्थव्यवहार चालत असतए, आजही चालतात. धार्मिक संस्थानातील कारभार स्त्रिया अत्यंत कुशलतेने पाहत होत्या. प्राचीन काळात साधारणतः वेदकाळात स्त्रियांना उपनयन संस्कार नाकारण्यात आला होता. अर्थातच या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाची दारे बंद केली होती. स्त्रीच्या शिक्षणाची दारे बंद केल्यामुळे ती कायम पुरू ाी वर्चस्वात राहिली. तीचा सर्व विकास थोपविला गेला. स्त्रियांना यज्ञविधी करून पुरू ाबरोबरीचा धार्मिक अधिकार दिला. यामुळे स्त्री चे राजकीय व सामाजिक जीवनातील तिचे पंख छाटण्यात आले. धार्मिक कार्यात तिला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी पुढे कालांतराने ास्त्रकारांनी /स्मृतीकारांनी स्त्रियांचा वैदिक मंत्र म्हणण्याचा अधिकार काढून घेतला.

स्त्रीची पुरू ांबरोबर तुलना होऊ ाकत नाही या विचारावर स्मृतिकारांनी अधिकार दिला. स्त्रियांना वैदिक यज्ञ करण्याचा हक्क नाकारला. भारतीय स्त्रियांना धार्मिक हक्क व विशेष ा अधिकार नाकारून त्यांना दुय्यम स्थान दिले होते. पुढील काळात स्त्रियांना पुरू ापेक्षा दुय्यम स्थान दिले. स्त्रियांना नैसर्गिक मासिक पाठीच्या कालावधीत अशुध्द व अपवित्र मानले गेले ही अवस्था आजही भारतीय समाजात बघायला मिळते. एकंदरीत भारतीय समाजजीवनावर प्राचीन रूढी, परंपरा—रितीरिवाज इत्यादींचा प्रभाव पडला आहे. तो आजतायगत कायम आहे. जरी विज्ञानाने विकासाचा परमोच्छ बिंदू गाठला असला तरी भारतीय समाजशास्त्राने विज्ञान स्विकारले नाही, असे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर स्त्री जननी आहे. त्यामुळे तिला सर्वोच्च स्थान मिळाले पाहिजे. तिचा सर्वच ठिकाणी गौरव, मानसन्मान करून तिला प्रति ा लाभली पाहिजे. तिलाच अपत्याला जन्म देते वेळे काही कालावधीसाठी अपवित्र मानले जाते. अशावेळी तिला स्पर्श करणे वर्ज्य मानले जात होते. पूर्वी तिला पुरू ाइतकेच धार्मिक स्थान प्राप्त झाले होते.

याकाळात भारतीय स्त्रीला तिचे पूर्वीचे धार्मिक अधिकार नाकारण्यात आले होते. तिचे धार्मिक स्थान ाद्वाराप्रमाणे होते. स्त्रीयांचा सामाजिक धार्मिक दर्जा सारखाच मानला जावू लागला. स्त्रियांना ाद्वारांचा दर्जा मिळाल्यामुळे त्यांना अनंत यांतना सहन कराव्या लागल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. सन १००० व ापासून स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित व्हावे लागले. त्यामुळे भारतीय समाजातील स्त्री अशिक्षितच राहिली.माहात्मा फुले म्हणतात स्त्रीयांच्या उन्नती शिवाय ा ाचा विकास होणार नाही. म्हणून स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे. हा विचार माहात्मा फुलेंनी प्रत्यक्ष कृतीत उतरविल्यामुळेच आज देशात स्त्री पुरू ापेक्षा चार पावले पुढेच आहे असे दिसून येते. उदारण दयायचे झाल्यास १०, १२ या वर्गाची मिरिट लिस्ट पाहिल्यास, MPSC , UPSCया परिक्षामध्ये प्रथम क्रमांकावर मुलींची नावे दिसून येतात. यावरून ज्योति —सावित्रीच्या क ाची फलश्रुतीचहोय. स्त्रीयांच्या उन्नतीचेच नव्हे तर ज्योतिबांनी देशाच्या उन्नतीचे दिव्य स्वप्न पाहिले होते. ते प्रत्यक्ष साकारतांना दिसत नाही तर ते स्वप्न वास्तव्यात अवतरले आहे.

या काळात मात्र अशिक्षित स्त्री वर्गाला पौराणिक धर्माचे मोठे आक णि वाटू लागले होते. पौराणिक धर्मात पूजाअर्चा, विधी, व्रते, मूर्तिपुजा, दानधर्म, अनु ाने इत्यादी कर्मकांडाना अधिक महत्व व स्थान दिले होते. त्यामुळे भारतीय समाजातील अशिक्षित असंख्य असा स्त्रीवर्ग आक िला गेला. भारतीय स्त्रीयांनी पौराणिक धर्माचे अनुदायित्व स्विकारून त्या धर्माला प्रचंड

प्रतिसाद दिला. त्यांचा त्या धर्मावर पक्का विश्वास बसून त्यांची त्याप्रती गाढ श्रद्धा निर्माण झाली होती. त्या पौराणिक धर्माच्या उपासक बनल्या होत्या. धर्मकार्यात त्या आकांठ बुडाल्या होत्या. परिणामी त्या अधिकाधिक यात आकांठ बुडाल्या.त्यांना किंचितही जाण राहिली नाही. मध्ययुगीन भारतीय स्त्रीया पौराणिक धर्मानुसार धार्मिक आचरण आणि धार्मिक विधी करित होत्या, परिणामी भारतीय स्त्रीयांचा एक मोठा वर्ग अशिक्षित राहिला. याकाळातील स्त्रिया पौराणिक धर्मातील विधी करण्यात धन्यता मानीत. त्या आध्यात्मिक चिंतनापेक्षा बाह्य कर्मकांडाच्या विधीला जास्त प्राधान्य देवून धार्मिक आचरण करीत दृ

● पौराणिक धर्माचा स्त्रियांवर पगडा :-

मध्यकालीन भारतीय स्त्रियांना वैदिक धर्माचे विधी, यज्ञ, उपनि ाद संस्कार इत्यादी वर्ज्य झाले. त्यामुळे त्यांना पौराणिक धर्माचे आकर्षण वाटू लागले होते. भारतीय स्त्रिया अशिक्षितपणामुळे काळ्याकुट्ट अंधःकारात खिंतपत पडल्या होत्या. तरीही पौराणिक धर्मातील कर्मकांड, पुजाअर्चा, व्रतवैकल्प इत्यादींवर त्यांचा प्रचंड विश्वास बसला. त्या धर्मावर त्यांची गाढ श्रद्धा बसली होती. पौराणिक धर्माचे आचरण करणे त्यांना अधिक सोईचे वाटले. नव्या धर्म तत्वानुसार भारतीय स्त्रीया देवी देवतांच्या मंदिरात जावून तेथील देवीदेवतांचे मोठया भक्तीभावाने पुजाअर्चा करून दर्शन घेत. यासर्व बाबी त्या नित्य नियमाने, नियमितपणे करीत; आजही करतांना आपल्याला दिसत आहे. आज भारतातील ग्रामीण स्त्रीच नव्हे तर शहरी समाजातील उच्चशिक्षित स्त्रिया सुद्धा या पौराणिक धर्मातील देवी देवतांची मनोभावे आराधना करतात. काळ जरी बदलला तरी पाहिजे त्या प्रमाणात स्त्रीयांमध्ये धार्मिक परिवर्तन झाले नाही. आज देशात मोठया प्रमाणात देवीदेवतांची ठिकठिकाणी प्रचंड मंदिरे आहे. पण त्याच ठिकाणी आमच्या मुलींवर, स्त्रियांवर पाशवी बलात्कार होतात. पण एकदाही मंदीरातील देव अथवा देवी त्या स्त्रियांच्या मदतीला आले असे एकही उदाहरण पोहोचू शकत नाही. तरीही भारतीय स्त्रीया पौराणिक धर्माचे विधी व्रत इत्यादी धार्मिक गोष्टी नियमितपणे करतात. तसेच मध्ययुगीन भारतीय प्रवृत्तीच्या लोकांनी पुराणातील कथा, धार्मिक विधीचे महत्व इत्यादींची माहिती स्त्रियांना सार्वजिकरित्या प्रवचणाद्वारे देण्याची व्यवस्था केली. ही व्यवस्था आजही कायम आहे. एवढेच नव्हे तर दूरदर्शनवरील अनेक मालिका या धार्मिक असून त्या मालिकांतील पुराणातील कथा व धार्मिक विधीचे महत्व इत्यादी गोष्टी भारतीय स्त्रिया मनलावून पाहू व एकू लागल्या आहेत. तत्कालीन व आजच्या भारतीय स्त्रीवर्गात पौराणिक धर्माबद्दल प्रचंड आवड निर्माण झाली असून त्यांची त्यावर पुर्ण श्रद्धा बसली आहे.

● स्त्रियांची कर्तव्ये :-

भारतीय पौराणिक धर्मावर पूर्ण विश्वास बसला असून, त्या धर्मातील तत्वांवर, धार्मिक विधींवर विश्वास ठेवीत स्त्रीया दैनंदिन जिवनात त्यांचे आचरण करीत. एवढेच नाही तर त्या धर्मातील तत्वानुसार आपल्या पतीला देवसमान मानीत पती वर्तनात, चारित्र्याने कसाही असला तरी त्याची सेवा करणे हाच त्यांचा धर्म होता, आजही आहे. अर्थातच आजही भारतीय स्त्रीयांवर पौराणिक धर्माचा पगडा असून त्यानुसार त्यांचे आचरण आहे. त्यांच्यात मात्र विज्ञानामुळे व समाजसुधारकांमुळे काही परिवर्तन झाले असले तरी त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आजची स्त्रिया सुद्धा आपल्या पतीला देवासमान मानतात व मनोभावे सेवा करतात.

धार्मिक विधी, देवीदेवतांची पुजाअर्चा करणे, मुंजी, सण, धार्मिक उत्सवात सहभागी होणे, व्रत वैकल्प पाळणे इत्यादींच्या आचरणात स्त्रिया त्यांच्या जिवनाचे सार्थक झाल्याचे समजू लागल्या. त्यांच्या जिवनात मूर्हूर्त, ाकुन अपशकुन, नवस इत्यादी धार्मिक कर्मकांडांना त्या अधिक महत्व देत, आजही देतात. स्त्रीने पतीसाठी व्रतांचे आचरण करून आपल्या पतीचे जीवन संजिवीत करावे अशी भावना होती, आजही भारतीय स्त्रीया याच भावनेने पुजाअर्चा करतात. स्त्रीला पतिव्रता धर्माप्रमाणे आचरण करणे भाग होते, अशी प्रथाच पडली होती. स्त्री धर्माचा आदर्श सांगतांना पौराणिक कथाकारांनी पतिव्रतेची कर्तव्य सांगितली आहे. त्यानुसार स्त्रीने पतीच्या जेवनांतर जेवन करावे, तिने हळदकुंक, मंगळसुत्रे सारखे दागिने परिधान करावे, पतीला देव समजावेत. पती हाच हरी, लक्ष्मपती अथवा शिवशंकर समजाव. पतिव्रतेने पतीच्या निधनानंतर सहगमन करावे अथवा विधवा धर्म पाळावा. पतिव्रता धर्म हाच स्त्री धर्माचा आदर्श मानण्यात येते. ही कर्तव्य भारतीय स्त्रीची होती. या कर्तव्यात भारतीय स्त्री अडकली गेली ती कायमचीच. स्त्रियांना पतिव्रतेची कर्तव्ये पार पाडावी लागत. पतिव्रतेचा धर्म हा स्त्रीचा खरा धर्म समजण्यात येई. या तिच्या धार्मिकतेमुळे व कर्तव्यामुळे भारतीय स्त्रीया अशिक्षित राहिल्या. अशिक्षितपणामुळे त्या धर्माचे आचरण नित्यनियमाने आणि श्रद्धेने करीत होत्या. त्यांना श्रद्धा व अंधःश्रद्धा व अंधःविश्वास यातील फरक कळला नाही. व त्यातुन भारतीय स्त्री दिवसेंदिवस गुलामगीरीच्या खायीत लोटली गेली. मध्ययुगीन काळातील संतांनी व आधुनिक काळातील समाजसुधारकांनी स्त्रीपुरू ा समानतेसाठी प्रचंड लढा दिला. स्त्रियांना शिक्षण देवून त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सतत प्रयत्न केलेत. परिणामी आज भारतीय स्त्री शिक्षणाने सर्वोच्च पदापर्यंत पोहोचली

आहे. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री अग्रेसर आहे तरीपण त्यांच्यावरील पौराणिक धर्म आणि कर्तव्याचा पगडा कायम आहे. आजही स्त्री कौटुंबिक व सामाजिक आचाराणाला बळी पडत आहे.

• **स्त्रियांचा धार्मिक उत्सवात सहभाग :-**

भारतीय स्त्री प्राचीन काळापासून आजतागायन धार्मिक प्रवृत्तीची आहे. त्यांच्या जीवनात धार्मिक उत्सवसमारंभांना महत्व आहे. त्या धार्मिक उत्सवात सहभागी होवून मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपभोग घेतात. भारतीय धार्मिक संस्कृतीत देवीदेवतांच्या उत्सवांना महत्वाचे स्थान आहे. धार्मिक उत्सवात नवरात्रउत्सव अथवा दुर्गाउत्सव तसेच महानवमीचा उत्सव भारतीय स्त्रियांचा अतिशय आनंदोत्सव असतो. या उत्सवप्रसंगी वेगवेगळ्या वर्गांच्या स्त्रिया मंदिरात एकत्र जमत असत. यात नर्तिका, वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया, देवदासी स्त्रिया इत्यादींचा सहभाग राहत. या स्त्रिया नऊ दिवस मंदिरातील देवीपुढे नृत्य करीत, इतर अनेक स्त्रिया विविध वाद्य वाजवित असे. प्राचीन काळापासून स्त्रियांना नृत्य, गायन वादन इत्यादींची आवड होती आजही आहे. आज अनेक स्त्रियांनी ही कला जोपासून यात करिअर केले आहेत. मात्र त्या काळात स्त्रियांवर बरेच बंधने होती. धार्मिक बाबातीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य असल्यामुळे ते मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपभोग घेत. श्रीमंत घराण्यातील स्त्रिया धार्मिक उत्सवात सहभागी होत. शिवरात्रीला स्त्रीया उपवास करून व महादेवाच्या मंदिरात जावून शिवलींगाची पुजा करीत आजही मोठ्या भक्ती भावाने शिवलांगाची पुजा करतात. या उत्सवात पुरू ा वर्ग प्रचंड संख्येने सहभागी होत असत. कृ ण जन्मोत्सव, रामनवमी, वसंतपंचमी, रक्षाबंधन इत्यादी धार्मिक उत्सवात स्त्रिया पुरू ांच्या बरोबरीने सहभागी होत.

एकंदरीत भारतीय स्त्रियांना धार्मिक उत्सवात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य होते. स्त्रिया पुरू ाबरोबर महानवमी उत्सव, शिवरात्री, जन्मा टमी, यासारख्या धार्मिक सणात सहभागी होत. आजही ही परंपरा समाजात कायम असून भारतात मोठ्या प्रमाणात साजरा करतात. हिंदू स्त्रिया वसंतपंचमी रक्षाबंधन यासारख्या सणांत आनंदाने भाग घेतात मध्ययुगीन भारतीय स्त्रीयांचे जीवन ग्रामीण भागातच जात होते. खेड्यातील धार्मिक देवदेवता व त्यांचा उत्सव साजरा करणे स्त्रिया आपल्या जीवनाचे अंग मानीत. नागनाथ देवता ही दक्षिण भारतीय स्त्रियांची उपासकेची आवडती देवता होती. आजही कायम आहे. ही ग्रामीण देवता असून एक महत्वाची आणि श्रद्धा असलेली देवता समजली जाते.

• **नि क ि :-**

मध्ययुगीन भारतातील धार्मिक जिवन आणि त्यात स्त्रियांना मिळालेले सामाजिक स्थान इत्यादी वरून असे आढळून येते की, भारतीय स्त्रियांना वेदकालीन धार्मिक हक्क नाकारले होते. उलट त्यांना पौराणीक धर्मातील विधी करण्याचे अधिकार प्राप्त झाले होते. यातून स्त्रिया कर्मकांड, अंधःश्रद्धेच्या आहारी गेल्या. यातूनच त्या पुरू ांच्या दास्यात अडकत गेल्या. भारतीय स्त्रिया दिवसेदिवस गुलामगिरीत लोटल्या गेल्या. पौराणिक धार्मिक जिवनामुळे स्त्रियांना गुलाम बनविल्या गेले. मध्ययुगीन स्त्रियांचा पौराणिक धर्मावर प्रचंड विश्वास बसला होता. यातूनच त्या आपल्या पतीला देव मानित व त्यांची आराधना करीत. या काळातील स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. मात्र धार्मिक उत्सवात स्त्रिया पुरू ांच्या बरोबरीने सहभागीहोवून जीवनाचा आनंद लुटीत असत.

असे असले तरी या धार्मिक स्थितीमुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अत्यंत खालावला गेला. भारतीय धार्मिक जिवनात त्याकाळात देवदासी पध्दती, नृत्यांगणा पध्दती, वेश्या व्यवसाय, वाहया मूर्ळी, बहुपत्नीत्व, रखेल पध्दती इत्यादी अनेक अघोरी प्रथा निर्माण झाल्या. या अनेक प्रथामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक जिवनावर अनेक परिणाम होवून सामाजिक नैतिक पातळी अत्यंत खाल्यावल्या गेली. याला सर्वस्व जबाबदार पौराणिक धर्माचा भारतीय स्त्रियांवर असलेला प्रभाव स्प टपणे दिसून येतो. त्या काळातील ही प्रथा, परंपरा आजच्या विज्ञानयुगात कायम आहे. मात्र स्त्रि शिक्षणामुळे व भारतीय संत व समाजसुधारकांमुळे स्त्रि जिवनात परिवर्तन झाले आहे. असे असले तरी भारतीय स्त्रिया पुरू ांपेक्षा प्रचंड धार्मिक आहेत.

संदर्भ :-

१) प्रा. डॉ. टी. टी. महाजन	भारतीय स्त्री जिवनाची वाटचाल	यशवंतराव चव्हाण महारा ट्र मुक्त विद्यापिठ नाशिक २००४
२) प्रा. सतिशचंद्र अनुवाद :	मध्ययुगीन भारत	के. सागर पब्लीकेशन पुणे - २०१९
मा. कृ. पारधी		
डॉ. व. तु. देशपांडे		
प्रा.म. म. मारडीकर		

-
- ३) संपादक डॉ. धनराज दहाट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भा णे संकेत प्रकाशन नागपूर २००९
आणि विचार, खंड-१- स्त्री
- ४) प्रा. गजानन भिडे मध्ययुगीन भारत (सामाजिक, फडके प्रकाशन कोल्हापूर- २००२
डॉ. विजय नलावडे आर्थिक आणि संस्कृती इतिहास)
- डॉ. सौ. वैजयंती नाईकनवरे
- ५) एस. सी. रायचौधरी सामाजिक सांस्कृतिक एंव आर्थिक सुरजीत पब्लीकेशन दिल्ली २००३
भारत का इतिहास (मध्यकालिन)